

FORUM

SZÚCS JENŐ: *NEMZET ÉS TÖRTÉNELEM*

(Gondolat, 1974)

Ma már elég határozottan állítható, hogy Szűcs Jenő nevét nagyjából mindenki ismeri, akit csak valamennyire érdekelnek a mai historiográfia időszerű kérdései, és egészen biztosra vehető, hogy ő maga a legkiválóbb magyar medievisták egyike. Hírnevét nem még 1955-ben megjelent kitűnő gazdaságtörténeti monográfiájának, hanem *A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge* c. iratának köszönheti, melyet 1968 márciusában fejezett be. A kéziratot annak idején kerek egy esztendeig hevertette a Gondolat Könyvkiadó, hogy végül — ne vállalja kinyomtatását. Mikor aztán az Akadémia Történettudományi Intézete 1970-ben megjelentette, megírásának idején még forró aktualitása eléggé meghűlt már, de változatlan erővel hatott a benne felvázolt gondolatok gazdaságával. Szűcs Jenő történeti esszének nevezi e kevés híján 200 lapos kisebb könyvet, s most tanulmánykötetének élén újból publikálta: egyrészt emiatt kell újból beszélni róla, másrészt azért, mert a tanulmánykötet összefüggésébe állítva egy kibontakozni kezdő életműben látszik kulcsfontosságúnak.

Magam öt évvel ezelőtt röpiratnak gondoltam; most is azt hiszem, nem egészen helytelenül. Eredetileg hozzászólásnak készült ugyanis egy akkori vitához, s ebben a minőségben a legjobb és legterjedelmesebb lett mindazok között, amik az idő tájt a tárgykörben napvilágot láttak. Mint 1970-ben, ma is kitűnik metsző élességgel fogalmazott téziseivel, a kényeseknek tartott kérdések bátor boncolgatásával, a sorok mögül kiérezhető a biztos anyagismeret; mindezek mellett a gondolatok már zsúfoltság benyomását keltő bőségével lep meg, és — ta-

gadhatatlan indulatoságával. Éppen az utóbbi vonások miatt tartottam az írást annak idején a tudományos publicisztikába tartozónak.

Ha ma a tanulmánykötetben olvassuk újra a történeti esszét (vagy röpiratot), munkaprogram benyomását kelti. Szűcs Jenő valamikor 1962–63 táján elhatározta, hogy igazi kutató módjára, az elérhető teljes forrásanyag és szakirodalom maradéktalan feldolgozásával tisztázni próbálja azokat az eszmetörténeti kérdéseket, amelyeket Molnár Erik annak idején — helyenként meglehetősen nyersen, bizonyos dogmatizmustól sem menten — felvetett, vizsgálat tárgyává téve egyszerűen az érzelmek történeti előzményeit is, amelyeket a vita felkavart. *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöve* most, az új összefüggésben nem más, mint a hosszú évekig tartó kutatások sietve és indulattal megírt első összefoglalása, s a voltaképpen csak a középkorra korlátozódó vizsgálatok során kialakított alapfogalmak használhatóságának próbája az újabb, sőt legújabb kori történelem problémáin. Az azóta eltelt évek jórészt az 1968-ban megpendített gondolatok részletes kifejtésével és gyakorlati alkalmazásával teltek, a most kiadott kötet pedig nem egyéb, mint az elkészült művek közül azoknak foglalata, melyeket a társadalomtudományok iránt fogékony szélesebb közönség is érdeklődéssel, sőt élvezettel olvashat. Kiadásával a Gondolat nemcsak jóvátette egykori hibáját, hanem nagyobb szolgálatot tett, mint amire 1968–69-ben képes lett volna: egy magyar történészt mutatott be, aki — szó szerinti értelemben véve pongyola megfogalmazásban ugyan, de a mai szóhasználat szerint mégis közérthetően — elérte a „világszínvonalat”.

Teljesen igaz az az előszóban olvasható megjegyzés, hogy az egyes cikkek igen különböző természetűek, s némelyik alig egyéb, mint egy nagyobb munkába vett darab (téma) forgácsa. Ilyen mindenekelőtt a *Gentilizmus* című, mely bevallottan vázlat, és túlnyomó része szó szerint azonos Szűcs kandidátusi értekezésének téziseivel. Ilyen az István király Intelmeiről szóló előadás, amely az első Magyarországon

fogalmazott irodalmi mű gondolati vázát és történeti helyének meghatározását tartalmazza csupán, s ide sorolható még az 1964-ben megjelent *Magyar irodalomtörténet 1530 tájáig* terjedő részének egykor előadásként elhangzott bírálata. E vázlatok és alkalmi írások aranytartalékai a már nyomdában levő vagy évek óta készülő nagy munkák: a *Gentilizmusról* szóló könyv, — már az Akadémiai Kiadónál, *A török kérdés és parasztság a középkorban*, valamint a *Nemzeti tudat és patriotizmus a középkorban*, — mindkettő valószínűleg még munkában, vagy csak többé-kevésbé készen az íróasztal fiókjában.

Az utolsó helyen említett nagy mű egyik részének látszik a kötet legkidolgozottabb magyar történeti tárgyú tanulmánya, a jegyzetekkel együtt (és nem is egészen teljes szöveggel) majdnem 150 lapnyi Kézairól szóló kisebb monográfia. A benne olvasható eredmények meglepőek és egyszerűsége meggyőzőek. Nem csak és nem elsősorban azért, mert a hagyományos módszerekkel dolgozó, olykor már az egyes szavakat is nagyítóval vizsgáló Kézai-filológiához mond új dolgokat; mindenekelőtt amiatt értékes, mert az eddigi ismeretek és eljárások, a forrás és a teljes szakirodalom biztos ismeretében új szempontból vizsgálja tárgyát: e „látószögnek” tulajdonítandók az új megállapítások, ennek köszönhető, hogy a korábban már felvetett problémákat megoldja, s az egész ismeretanyag minőségileg más, magasabb szintre emeli. A tudománytörténetben az előrehaladás szabálya, hogy az ér el igazán új eredményeket, aki új szempontból szemléli a régi tárgyakat. Ötven esztendőre visszamenőleg a magyar krónika-kutatásban is név szerinti felsorolással lehetne bizonyítani e kijelentést: a magyar medievisták közül azok értek el maradandó eredményeket, ha tetszik: sikert, akik új anyagcsoporttal, felfogással és szemlélettel közeledtek a forrásokhoz és ezek birtokában ismertek fel olyan összefüggéseket, amelyekkel a korábbi ismereteket minőségileg lehetett meghaladni.

Szűcs Jenő az eszmetörténet művelője, ezen belül a középkor politikai eszmeinek történetéé; ama tudományszak egyik ágáé és korszakáé, amely nálunk a hatvanas években, egyszerre több területen, egymástól eléggé független kezdeményezések-

ből kezdett fejlődésnek indulni, és amelynek terjedése mindmáig megfigyelhető. Kézai *communitas*-fogalmát csakis a politikai gondolkodás egyetemes történetének ismeretében tudhatta Szűcs Jenő pontosan körülhatárolni, s időhöz és helyhez kötötten állapítani meg, honnan és hogyan került hozzá a társadalmi egyenlőtlenség magyarázata. A forrásvidék Olasz- ill. Franciaország. A kutatás mai állása szerint ténynek vehető megállapításokhoz „világszínvonalon” tájékozottságra volt szükség, a jelzőnek abban az értelmében, hogy a magyar história csakis az egyetemes történet és a benne kifejlődött eszmék rendszerében érthető meg igazán, a hazai viszonyok eltérése pedig jobbra csak tipológiai lehet.

A magyar történelemből kielemezhető eszmék európai összefüggésének feltárása mellett „világszínvonalat” képvisel a szerző abban a tekintetben is, hogy nem egy kor- és honfitársához — pl. irodalomtörténészekhez — hasonlóan valóban egyetemes és a mai kor egész történettudományát foglalkoztató kérdéshez tud és mer hozzászólni. A *Nemzetiség és nemzeti öntudat a középkorban* című, mintegy 100 lapos tanulmányára gondolok, amely méltán jelent meg nemrég német fordításban is. Hangsúlyoznom kell, hogy méltán, mert benyomásom szerint 1967–68 tájáig minden lényeges szakirodalmi művet számba vett és kritikailag feldolgozott hozzá, hogy javaslatot tegyen bizonyos alapvető fogalmak tisztább és történetibb meghatározására („nemzetiség”, „politikai lojalitás”).

Aki valaha is megpróbálta, nagyon jól tudja, hogy nálunk nem mindig egyszerű nemzetközi témákkal foglalkozni. Pusztán a materiát tekintve egyszerűen azért nem, mert a mai tudományos közvéleményben legjobbnak tartott szövegek kiadásokat nem könnyű előkeríteni, s még kevésbé lehetséges a kívánatos (nemzetközileg megkívánt) mértékben a szakirodalmat áttekinteni; a szubjektív tényezőket számbavéve azért nem, mert olykor nehéz rátalálni hozzáértők és inspiráló barátok körére, mely hozzá- vagy legalább megértéssel szemléli a tervbe vett munkát. Rövidebben szólva és az okokra

térve: szervezettség és megfelelő intézmények nélkül meglehetősen bajos egyetemes történeti (vagy irodalom- és eszmetörténeti) témákkal foglalkozni. Az erőfeszítések és az eddigi eredmények, valamint a magyar tudomány a nehézségek ellenére újabban kivívott nemzetközi pozíciójának látán érdemes lenne egyszer legalább a jövőt illetőleg megfontolni a hiányzó organizáció és az intézmények kérdését, mint ahogy nem lenne talán értelmetlen fáradozás jobban összefogni a különböző területeken folyó eszmetörténeti kutatásokat, tervszerűen kiterjeszteni azokat, hozzájuk kapcsolva talán a társadalomtudományok történetének körét is. Valahogy így lehetne elérni, hogy egy-egy kor, egy-egy társadalom vagy történeti személy egész mentális felszereltségét megismerjük.

Elég valószínűnek látszik, hogy kimagasló eredményeket akkor érnének el gyorsabban, ha a ma többé-kevésbé még periférián fekvő tudományterületeket és interdiszciplinárisnak nevezett területeket nemcsak számontartanánk, hanem — a „látószög” megváltoztatása által — nagyobb figyelemmel is vizsgálánánk. Szűcs Jenő nem tagadja, hogy van nemzeti jellem, de sem ő, sem más nemigen merne vállalkozni rá, hogy egy adott kor tudatában élő nemzeti jellemet vagy e jellem variánsait leírja, egy-egy motívumának változását diakronikusan ábrázolja. További fontos feladat lenne a vallásos világnép alakulásának vizsgálata, s e gondolatkör összefonódása a társadalmi-politikai mentalitással. A tudománytörténet keretébe tartoznék az időszakos vizsgálata: az „öregedő világ” mindenki által vallott, historiográfiát befolyásoló tételének tényleges hatása, a „természetes fejlődés” gondolatának nyomon követése, és sok más, ami már a középkorban, a „nemzetiség”-hez hasonlóan, a 18. századi nagy fordulatnak mintegy csíráját, előfeltételét foglalja magában.

Voltak, akik Szűcs Jenő munkásságát kezdetben — különösen röpiratának megjelenésekor — meglehetősen bizalmatlansággal szemlélték. Egyesek úgy látták, hogy az „eszmetörténeti” konstrukció kedvéért elhanyagolja a tényeket vagy azoknak gondos elemzését: most, a Kézai-tanulmány látán

elesik ez az ellenvetés. Mások terminológiájától („nemzetiség”) idegenkedtek, de ma már — a maga helyén — ez is terjedőben van, igazi használhatóságát pedig majd az dönti el, hogy alkalmazható-e más összefüggésekben is, pl. az irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálatában. (A szovjet Mirra Guchman alkalmazza is ebben a vonatkozásban.) Próbája lesz felfogásának az is, hogy milyen mértékben érvényesíthető vagy értékesíthető a középkori alap a 16–18. századi hasonló célú kutatásokban.

Mi köze azonban Szűcs Jenő könyvének az irodalomhoz és az irodalom történetéhez, ha a maga egészében a politikai gondolkodás történetébe tartozik, s ha a szerző kutatásai, azoknak eddigi és várható eredményei — még áttételesen is — más tudományzakok körébe vágnak? Valószínűleg elég sok. Szűcs Jenő ugyanis legtöbbször szövegeket elemez: az eszmetörténet őt elsőrendűen érdeklő szempontjai szerint ugyan, de olyan eredményekkel, amelyek — Kézai vagy a humanista íróknál és költőknél olvasható Dózsa-beszédek esetében — egyszersmind irodalmi elemzés tárgyai is lehetnek és mindenképpen állandó tartozékai a irodalom történetének. Az irodalmi elemzéshez — mint tudjuk — nélkülözhetetlen a művek eszmei hátterének felderítése, a történész viszont hasznát veheti az irodalmi kutatás eszközeivel nyert eredményeknek; különösen akkor, ha a retorika, a poétika és a toposz-kutatás eszközeivel kiegészíthetők vagy helyesbíthetők az eszmetörténeti megállapítások.

Az összehasonlító irodalomtörténet művelője magának az eszmetörténeti komparasztikának alkalmazását tanulmányozhatja Szűcs Jenő könyvében: megállapíthatja, hogy eredmények — mutatis mutandis — meglepően hasonlóak, s hogy az ilyenféle kutatásokból csakugyan kikerekedhet egy valóban bő anyagra épülő összehasonlító művelődéstörténet vagy annak legalábbis egy szegmentuma. Elmemozdító és bővebb kifejtésre érdemes utalásoknak vehetik Szűcs ama megjegyzéseit is, hogy a skandináv népek a középkorban ugyanabba a kulturális zónába tartoztak, mint Kelet-Közép-Európa lakói.

Hozzátehetem, hogy még a 18. században is, mert a svéd irodalomtörténetírás szinte évre egyezően egyszerre indult a magyarországgal, és ha a mienknek első művelője Németországban tanult hazai német volt, az ottanit — született német alapította. Nemcsak a politikai gondolkodásban akadnak tehát hasonló vagy éppen megegyező vonások, hanem feltehetőleg az irodalmi gondolkodás történetében is, mint az említett egyetlen példa érzékelteti.

Az egyetemes literatúra ugyanis nemcsak művekből áll, amelyeket elemezni lehet, nemcsak e művek történetileg összefüggő sorozatából, amelyet az irodalomtörténetírás állapít meg: van története az irodalmi gondolkodásnak is. Ahogyan Kézai másként vélekedett bizonyos politikai körébe tartozó fogalmakról, mint mondjuk, Kovacsóczy Farkas vagy II. Rákóczi Ferenc, ugyanúgy mást gondolt az irodalomról Anonymus, Balassi Bálint vagy Zrínyi Miklós, és teljesen más felfogást vallva rendszerezte az irodalom termékeit Czvittinger Dávid mint Toldy Ferenc, akik történetesen még abban sem egyeznek meg, hogy mit tartanak egyáltalán irodalomnak. Van története az irodalom fogalmának; nálunk a 18. századtól fogva az irodalomtörténetírásnak és a kritikának, már jóval korábban az irodalmi műveltségnek, majd a poétikának és a retorikának; valószínűen történelmi folyamatban szemlélhető egyszer a szóbeliség és az írásbeliség érintkezése, az írásbeliség és az irodalom viszonya, a szövegek könyörtelesen átfogalmazásának tényei mellett megőrzésüknek kezdete és rendszeres továbbhagyományozásuknak útja, vagyis annak az igen sok, részben ma is ismert (de minden részletében feldolgozatlan), részben még feltárára váró problémáknak sora, amit a tág értelemben felfogott irodalmi gondolkodás magában foglal.

A tények szétszórtak, számuk légió. Előfordulhat, hogy a hasonló politikai nézeteket vallók még az irodalom alapfogalmaiban sem értenek egyet, pl. műveltségi színvonaluk óriási különbsége miatt, nyílt ellenfelek viszont nagyon hasonlóan gondolkozhatnak; az irodalmi gondolkodás nem

függ a vallástól, mert van rá példa, hogy ortodox reformátusok jezsuita szerzők tankönyvét tanítják iskolájukban. Ugyanakkor nem lehet kétségbe vonni, hogy egy adott kor politikai gondolkodása összefügg az irodalomról vallott nézetekkel, hiszen az eszméket literátusok foglalták írásba, s a költők a társadalmilag és politikailag meghatározható időben éltek. A nézetek egyeztetése kívánatos, sőt szükséges lesz tehát, s az irodalomtudomány művelője ezért kíséri figyelemmel máris a politikai gondolkodás kutatásának terén elért eredményeket. Úgy hiszi, hogy a megállapítások összhangban állnak majd egymással, vagy nehézség nélkül egyeztethetőnek bizonyulnak.

Az irodalom történetében kitűnően bevált az anyag egyes műveltségi rétegek szerinti csoportosítása, s hasonló tagolás az előjelek szerint az irodalmi gondolkodás területén is megvalósítható. Hogy példát mondjak: az irodalomtörténet teljesen más összefüggésben tárgyalja az obszerváns ferenceseket, akik Szűcs Jenő véleménye szerint nem kis szerepet játszottak az 1514-i parasztháborúban, mint Taurinust, aki humanisták stílusában eposzt írt az eseményekről, és mélységesen elítélte a kereszteseket. Ha egészen biztosra vesszük, hogy e kétféle csoport az irodalomról is teljesen másként vélekedett, máris megvan a közös alap, amelyre egyformán építhetünk.

TARNAI ANDOR